

Хришћански Балкан у средњем веку и Византијско царство

Византијска и Српска црква у 14. веку

Ако као историчари разматрамо природу Цркве као установе, што је неминовно уколико намеравамо да се позабавимо питањима из историје Византијске цркве и њеним односима са другим помесним Црквама, ипак је потребно кратко се осврнути на времена у којима је Црква настајала, када се црквена организација развијала и њено учење уобличавало.

Нас у овом разматрању посебно занима однос Цркве према земаљској власти, односно држави, обзиром да ће њен каснији идентитет бити значајно условљен њеним односима са световном влашћу. У овом случају са Византијском империјом, наследницом античког Римског царства. А једно од крупнијих питања из односа Византијске и Српске цркве у 14. веку управо је, најуопштеније речено, скопчано са питањем односа Цркве и државе на релацији Цариград – Србија у време српског цара Стефана Душана.

Већ у самом Светом Писму, у канонским Јеванђељима ми се сусрећемо са казивањем да је у дане „ћесара Августа“, односно римског цара Октавијана Августа, „изашла заповест да се напише сва васељена“ те да се у те дане у граду Витлејему родио Богочовек Исус Христос који је глава Цркве. Већ на основу овог одломка из Јеванђеља по Луки ми видимо да су од самих почетака Хришћанства, односно од рођења Исуса Христа, свештена историја којом се испуњавао домострој спасења људског рода рођењем Исуса Христа, и световна историја, кроз експлицитни помен римског цара Октавијана Августа и смештање у историјски контекст ове повести, ове две историје узајамно испреплетане. Чак бисмо могли да закључимо да је и сам Богочовек Исус Христос својим силаском у историју заправо пристао да буде учесник па и поданик Империје, искориштавајући историјске околности времена у својој мисији искупљења људског рода. И управо то ваља

имати на уму када се разматра било која улога или епизода из историје Цркве, а особито у средњем веку, односно у Византијском царству.

Шта више, ову чињеницу су увидели и сами Хришћани, па тако врло рано, црквени богослови али и црквени песници изражавају ово схватање и уверење у богослужбеним песмама Цркве, заправо усвајајући овакво виђење прожимања свештене историје осликане у Христовом оваплоћењу, са световном историјом којом доминира Римско царство, као део свеопштег домостроја спасења човечанства.

Следећи битан моменат у овој историји, био је онај када је до тада пагански Рим, у личности цара Константина Великог, у првој половини 4. века, постао прво отворен за јавну и слободну проповед Јеванђеља од стране Цркве Христове, а мало потом, и суштински хришћанска империја чији је узор постало оно идеално Царство Небеско из Јеванђеља, а световна империја његов одраз на земљи, на челу са хришћанским царем као иконом Цара Небеског.

Тако је 4. век, постао доба када је формирана византијска државна и политичка идеологија, у којој је Хришћанство, и православна вера онако како ју је Црква исповедала, постала један од крајеугаоних камена ове идеје која ће непрекинуто трајати у Византији све до њеног краја, падом Цариграда под Османлије 1453. године.

У току овог хиљаду годишњег трајања Византијског царства, испуњеног многим и разноликим искушењима која су Царство неколико пута доводили на руб пропасти, Византија је у свој културни и духовни круг, овде се сада ограничавамо на Балканско полуострво, успела да укључи и околне словенске народе, Бугаре, а потом и Србе. На хришћанским основама које су им положене из Цариграда, оба ова народа, особито у позном средњем веку, успеће да на темељима византијске политичке идеологије и саме крену путем „Царства“, трудећи се, ако не да замене Византијско царство уздижући се на његовим рушевинама, оно бар да се укључе у византијски политички круг као равноправни судеоници у једној породици царева, на челу са византијским царем.

У овом процесу који је био дугог трајања, улога Цркве је била од пресудног значаја. Пре свега о томе сведоче покушаји Бугара али и Срба, да у својим

областима створе засебну црквену организацију, аутокефалну Бугарску, односно Српску цркву.

Политички успон српске државе у 12. веку, у доба владавине великог жупана Стефана Немање, који је донекле био крунисан успехом признања формалне независности српској држави од стране Византије 1190. године, за време владавине Немањиног сина и наследника, првовенчаног краља Стефана Немањића, наставиће овај успон који ће се пре свега огледати у уздигнутом рангу српске државе задобијањем краљевске круне из Рима, и оснивањем аутокефалне Српске цркве. Заправо, у овим догађајима треба разумети заједнички и плански рад браће, Стефана и Саве на учвршћењу и даљем развијању политичких тековина њиховог оца Стефана Немање, након смрти - светитеља Симеона, покровитеља српске земље и родоначелника лозе Немањића.

Од времена када је Сава Немањић својом дипломатском и црквеном делатношћу у 13. веку положио темеље Српске цркве и њене аутокефалије, односи њени са Мајком Црквом – Цариградском патријаршијом одвијали су се у складном и канонском поретку. Није познат ни један сукоб две Цркве кроз наредних сто тридесет година, све до грађанског рата у Византији, који је по други пут у 14. веку избио 1341. године, а у којем је значајну улогу имао и српски краљ Стефан Душан.

Поменути сукоб две Цркве, о којем ћемо нешто више рећи, није био теолошког карактера. Напротив, у догматско теолошком смислу црквено јединство, Цариграда и Србије остало је непомућено и у периоду црквеног раскола. Међутим, царске амбиције Срба, које су у личности Стефана Душана половином 14. века довољно сазреле да коначно буду јавно изражене и на крају остварене, довеле су до конфронтације две Цркве – Цариградске и Српске, обзиром да су обе биле снажно укључене у политички систем и царску идеологију коју је баштинила Византија, а на чијим се изворима напајала и средњовековна Српска држава.

Још од времена Стефана Немање - родоначелника Немањићке династије, појам царства и царска титула везивани су само за Грке, тако да ни краљ Стефан Душан није олако посегао за овим највишим владалачким достојанством у хришћанском свету.

Праћење владарске титулатуре краља Стефана Душана од времена његовог ступања на престо све до активног учешћа у грађанском рату 40 – тих година 14. века и великих освајања византијских територија показује да је идеја о царском достојанству код њега постепено сазрела. Након крупних територијалних добити задобијених приликом учешћа у византијском грађанском рату, односно од 1343. године, у Душановој владарској титулатури налазе се и грчке земље, истиче се да је он и господар грчких области, *“честник грчким странама”*. Дакле у тим годинама, а поготово након заузећа важног византијског града Сера септембра 1345. године краљ Стефан Душан је чврсто решио да се крунише за цара.

Питање Душанове царске идеологије углавном је тако схватано као да је српски цар имао намеру да освоји Цариград и да на темељима некадашњег византијског царства створи ново, српско – грчко царство, са старим васељенским претензијама царства Ромеја. Међутим, постоје и таква мишљења у науци да је Душанов став према византијском царству почивао на принципу суделовања у породици царева у којој је прво место и несумњиви ауторитет имао цар Ромеја и да је Стефан Душан, у том смислу, за пример имао односе бугарских владара који су учествовали у византијском царству без жеље да га разоре или замене. Крунисање Стефана Душана царском круном повећало је број царева у хришћанском свету, чиме је додатно ослабљена идеја о једном универзалном царству, али није значило и негацију те идеје. Речит пример тога јесте заповест цара Душана садржана у његовој општој повељи дарованој светогорским манастирима, да се његово царско име у богослужењима помиње на другом месту, односно иза имена византијског цара.

У моменту када се Стефан Душан спремао да се окруни царским венцем, царско достојанство је било освештано хиљадугодишњом традицијом и предањем Цркве које је било прихваћено широм хришћанске васељене. Суштина тог учења садржи се у веровању да је цар на земљи икона Цара Небеског - те да цар има свештену обавезу да брани Цркву од неверника и јереси, као и да у земаљском државном поредку може постојати само један цар у читавој васељени као што је и један Бог у Царству Небеском. У реалности то је цар Ромеја, наследник римских царева, а то царство је Ромејско. Цар је круну примао из руку епископа Новог Рима

односно цариградског патријарха као из руку самога Христа и само је такво крунисање сматрано легитимним.

У светлу такве владарске идеологије, на којој се изграђивао и живео византијски политички систем, и у којем је улога Цркве била један од пресудних елемената овог политичког уређења, и то пре свега кроз активно учествовање цариградског патријарха у чину крунисања царева, било је неминовно да дође не само до сукоба између држава – Византијског царства и Србије, него и између две Цркве.

Дакле, након опсежног територијалног проширења српске државе на рачун Византије, али и због увек актуелне идеје да је једини легитимни цар – цар Ромеја Стефан Душан није могао да очекује да ће благослов за његово царско крунисање стићи из Цариграда. С тим у вези стоји чин уздицања ранга српске архиепископије на патријаршију 1346. године. Наиме, као што смо претходно нагласили, царско крунисање могао је извршити само патријарх. Према писању анонимног Даниловог настављача у слову *"О постављењу првог патријарха српског Јоаникија"*, Стефан Душан се, заузевши *"многе земље и градове грчке"* венчао на царство у граду Скопљу *"и постави архиепископа кир Јоаникија за патријарха"*.

Сами Византинци наравно нису одобравали овакву политику и царске претензије српског владара, којег су они презриво наставили да називају краљем или чак уопштеним владарским изразом „архонт“ у значењу вође, односно господара.

Речит је пример савременика, византијског историчара Никифора Григоре, који је у својој Историји презриво записао да се српски краљ Стефан Душан испунио охолошћу након замашних освајања византијских територија и као резултат тога, Григора каже: *„прогласи се царем Ромеја и варварски живот замени ромејским обичајима, па се јавно служио владарском капом и сјајним одеждама које приличе тој великој части.“* Овде је упадљиво да византијски интелектуалац изоставља помен прогласа српске патријаршије, односно чин хијерархијског уздицања Српске цркве са архиепископије на патријаршију.

Слично Никифору Григори, и патријарх Филотеј цариградски је остављајући опис сусрета цара Стефана Душна и прослављеног богослова 14. века

– Григорија Паламе на Светој Гори, само годину дана након Душановог царског крунисања, изоставио помен прогласа српске патријаршије док је Душаново царско крунисање окарактерисао као кршење Божијих закона, при чему је Стефан Душан за патријарха Филотеја само „архонт“ Трибала, а никако цар.

Ове чињенице саме по себи доста говоре. Наиме, савременицима у Византији у центру пажње, када је реч о Србији, није била Српска црква, већ више политичке аспирације и амбиције цара Стефана Душана.

У прилог томе говори и закаснела реакција Мајке Цркве – Цариградске цркве на чин прогласа Српске патријаршије без учешћа предстојатеља Византијске цркве. Наиме, тек у време отвореног рата између цара Стефана Душана и византијског цара Јована Кантакузина, 1350. године цариградски патријарх Калист ће званичним црквеним актом, на жалост данас изгубљеним, одлучити Стефана Душана и првог српског патријарха Јоаникија од васељенске Цркве чиме ће доћи до формалног раскола између Цариграда и Пећи.

Овде с намером кажемо „формалног“ раскола, како због његове јасне политичке позадине, тако и због наше обавезе да процесе и догађаје посматрамо и разумевамо уколико је то могуће са више страна, односно слојевито, сагледавајући различите аспекте једног истог питања.

Наиме, до сада смо углавном говорили о личностима који по својем месту у поменутиим крупним политичким догађајима заузимају високи друштвени положај цара односно патријарха, на шта нас уосталом упућују сами извори који су нам на располагању. Међутим, с правом можемо да се запитамо, како и на који начин се овај раскол Византијске и Српске цркве с половине 14. века дотицао нижих друштвених и црквених сталежа обе државе односно Цркве. Другим речима, да ли је и колико у пракси овај раскол заиста био питање духовног раскола, и да ли је он утицао на духовна кретања и духовни живот Цркве – Византијске и Српске?

Истина, када се у доба кнеза Лазара светогорски старац Исаија Србин обратио за помоћ самодржавном кнезу са иницијативом да се обнове прекинути црквени односи, он је између осталог навео тешкоће са којима су се српски монаси на Светој Гори сусретали у свакодневном животу, пре свега у погледу богослужења, будући да су Грци одбијали да учествују у молитвама са српским

свештенством које је формално било одлучено од васељенске Цркве актом патријарха Калиста. Овакво стање ствари је свакако оптерећивало побожне душе тога доба, нарочито у областима освојеним од Византинаца, у којима су измешано живели Грци и Срби, грчки свештеници са једне стране и српски са друге, осуђени на суживот али формално црквено разједињени због раскола.

Међутим, разноврсни извори су оставили и другачија сведочанства. Сведочанства да раскол Цариградске и Српске цркве ипак можда није прекинуо све духовне везе које су наставиле да постоје између Византинаца и Срба, па чак и српских епископа, дакле Цркве, са великим центрима хришћанског истока.

У том смислу врло је речит пример српског епископа Јакова серског, који је након прогласа српске патријаршије и после припајања одређеног броја грчких митрополија српској црквеној јурисдикцији обављао дужност митрополита града Сера у Македонији. Поменути митрополит је упркос расколу са Цариградском црквом, чију је епископију у Серу он буквално речено узурпирао, ипак одржавао активне и живе везе са манастиром Св. Катарине на Синају, шаљући у овај манастир своје прилоге у виду богослужбених књига.

Такође, читамо да су Срби одиграли значајну улогу у избављењу солунског архиепископа Григорија Паламе из турског ропства око 1355. године, дакле, пет година након избијања раскола.

О томе пише патријарх Филотеј, Паламин ученик. Он каже да је солунски архиепископ Григорије већ изгубио наду у скоро ослобођење, будући да су они који су се са византијске стране бринули о томе били удаљени са власти, *„док Бог није подстакао неке Трибале из крајева преко западних граница, људе добре и поштене, те су у име свог народа богато платили варварима и спасили светог.“*

Израз Трибал је заправо архаизирајући назив за Србе који су Византинци често користили, и овај помен сведочи о популарности исихастичког богослова Григорија Паламе у Србији.

Такође значајан помен о континуираним везама Срба са грчким духовницима исихастичког настројења у доба црквеног раскола јесте и онај који је оставио Теофан, игуман Ватопедског манастира, а који се односи управо на половину 14. века. Наиме, он је познат и као састављач једног од житија

исихастичког светитеља, светогорца Максима Кавсокаливита. У његовом житију читамо да су многи Срби, „небројено мноштво“ каже Теофан, привучени Максимовом духовношћу, долазили на Свету Гору њему у посету. Писац житија, Теофан ватопедски даље описујући ове сусрете прави поређење са ројевима пчела које неодољиво привлачи сладост меда и тера их да испуњавају горе, вртаче и пећине, што је заправо приказ саме Свете Горе настањене бројним подвижницима исихастима, међу којима је један од најпознатијих и најуваженијих био поменути Максим Кавсокаливит.

И управо је исихастички покрет, који се хронолошки поклапа са свим догађајима о којима је овде реч, одиграо извесну уједињујућу улогу и то у толикој мери да су управо исихасти обе Цркве успели да превазиђу раскол који је трајао скоро три деценије.

Након смрти српског цара Стефана Душана, кога су, видели смо, Византинци сматрали виновником раскола између две Цркве, управо је из Византије потекла прва значајнија иницијатива да се постигне црквено измирење. Ова иницијатива свакако је била подстакнута и политичким разлозима, односно потребом за уједињењем хришћанских држава на Балкану, које су почетком друге половине 14. века почињале озбиљно да бивају угрожене Турским продором на Балкан.

Међутим, постојао је и јак теолошки аспект ове иницијативе који се пројављивао кроз старо уверење и учење Цркве, а које сада под утицајем исихастичког богословља бива обновљено, наиме, да хришћански народи јесу један изабрани народ Божији који је уједињен у Цркви, те да се то јединство треба огледати и у земаљским односима.

Свакако да су сви ови разлози стајали иза поменуте византијске иницијативе ка измирењу Цркава, на чијем челу је стајао сам цариградски патријарх Калист који је и сам био следбеник исихазма. У том смислу није необично што је патријарх, полазећи за Србију, како каже Теофан ватопедски: „ради сједињења Цркве и њеног мира“ обишао на Светој Гори Максима Кавсокаливита.

Овој иницијативи из Цариграда није било суђено да оствари одређене резултате у том тренутку, јер је патријарх Калист, вођа византијског посланства,

изненада у току преговора преминуо услед болести. Забележено је код Јована Кантакузина да су и други из патријархове пратње такође преминули. Убрзо се раширило веровање да су Срби отровали неке од чланова византијског посланства на челу са патријархом. Јован Кантакузин то у својем делу назива лажју и очевидном клеветом истовремено истичући љубав и гостопримство Срба, те да Душанова удовица, царица Јелена, није допустила да се тело покојног патријарха врати у Цариград већ га је са свим почастим сахранила у Серу, граду у којем је столовала.

Очигледно је да су се и у Српској цркви, која је у то време доживљавала свеобухватни духовни преображај под утицајем исихастичког богословља, стекли били услови за обнову црквеног јединства.

Међутим, пут до пуног измирења Цркава водио је преко делимичног измирења Цариградске и Српске цркве у областима које су се после Душанове смрти нашле под управом обласног господара, деспота Јована Угљеше.

На основу повеље – писма деспота Јована Угљеше о расколу и измирењу Српске и Цариградске цркве сазнајемо да је сам деспот послао новом патријарху цариградском Филотеју изасланство чиме је обновљен процес преговора о измирењу Цркава.

Византијско посланство предводио је никејски митрополит и егзарх Витиније, за којег се каже у повељи да: *"...дошав и преградни зид порушивши, многим знојем и напорима измири раздвојене силом Пресветог Духа и помирио децу са заједничком мајком, учинивши нас учесницима освећења и просвећења, божанских и духовних дарова"*. То је значило да су све цркве и митрополије на територији Угљешине државе, које су биле отргнуте од Цариградске патријаршије сада враћене под њену јурисдикцију, о чему говори и сам деспот Јован Угљеша у својој повељи: *"Зато и ја враћам, Цару и Владици свих – Господу нашему Исусу Христу, саборној цркви и мом најсветијем владици васељенском патријарху, светоте цркве и митрополије, и сва патријаршијска права, пуном руком и одлуком, јер је све то недавно дошло под моју власт"*. Тиме је раскол, бар на подручју Угљешине серске државе, био превазиђен.

Свакако да је потпуно измирење две Цркве било отежано расцепканошћу некадашњег Душановог царства на више мањих феудалних област на челу са независним феудалним господарима који су често међусобно били сукобљени.

Јер, иако су спорне митрополије Цариградске цркве које су биле узурпиране од Српске цркве, биле враћене Византинцима, ипак, остала су нерешена друга крупна питања, особито патријаршијско достојанство српских црквених предстојатеља, који су столовали на територијама под влашћу других обласних господара.

До коначног измирења Цариградске цркве и Српске патријаршије доћи ће 1375. године, трудом и залагањем више истакнутих личности са српске стране, пре свих кнеза Лазара Хребелјановића, најмоћнијег обласног господара, и веома угледног светогорског старца Исаије Србина.

Анонимни светогорски аутор у Житију старца Исаије, након уопштеног осврта на црквени раскол који је увелико трајао *"међу поглаварима црквеним, Грцима и Србима"*, иницијативу за измирење Цркава приписује угледном српском светогорцу, старцу Исаји, који, видећи жалосне последице раскола креће у Цариград у пратњи најодабранијих светогорских монаха, бившег прота Теофана, Никодима Грка, затим својих ученика Никандра и Силвестра и код патријарха цариградског Филотеја: *"... с Божијом помоћу и садејством Светог Духа све што хтеде сатвори. Мир и благослов испросивши, састави раздор свете Цркве ..."*.

У читавом овом одељку житија старца Исаије у којем се описује велики подвиг угледног духовника ка измирењу Цркава не помиње се неко друго лице које је евентуално узело учешћа у овим преговорима или их иницирало. Тадашњи српски кнез Лазар Хребелјановић не помиње се ни једном речју, а стиче се утисак да је то учињено ради тога да се личност старца Исаије што више узвелича и да добави додатни углед Исаји где се он представља као онај којег је радо слушао и сам цариградски патријарх и у свему испуњавао његове жеље.

Житије старца Исаије највероватније је настало испод пера једног од његових ученика у руском светогорском манастиру Пантелејмону са циљем да успостави светитељски култ старца Исаије. У том смислу онда и не треба да чуди

што је у њему толико наглашена Исаијина улога приликом коначног измирења Цркава 1375.године.

Други српски извор, *Житије светог патријарха Јефрема* од епископа Марка Пећког, наглашава улогу кнеза Лазара Хребелјановића у стварима око измирења, шта више, он је главни иницијатор, будући да " ... *благочестив, не трпећи да гледа ове раздоре, саветова се са својим сабором, светитељима и властелом и у Светој Гори живећим светим људима, те изабери једнога великог старца, по имену Исаија, и његова сапостника, љубомудра мужа попа Никодима. И њих пошаљу с почаићу у Цариград...*". Ово казивање Марка Пећког у многоме је подударно са казивањем трећег српског извора који приповеда о измирењу Цркава, а то је слово *О постављењу другог патријарха српског кр Саве* анонимног Даниловог настављача.

Спис анонимног Даниловог настављача, истина, помиње старца Исаију као једног од главних учесника преговора о измирењу али уз личности кнеза Лазара Хребелјановића, патријарха српског Саве IV и Душанове удовице – царице Јелисавете и властеле.

У овом *Слову* говори се како је старац Исаија " *ужежен божанском ревностију* " дошао у државу кнеза Лазара и испричао му о расколу и, вероватно, конкретним проблемима са којима су се Срби сусретали на Светој Гори услед раскола. Даље је кнез Лазар упутио светогорског старца патријарху српскоме Сави IV који је тек после умољавања Исаијиног оме дао благослов да путује у Цариград ради преговора о измирењу. На ову одговорну мисију старац Исаија се упутио тек пошто је од кнеза Лазара добио што је на потребу.

Дакле, јасна је разлика у приказу почетка преговора о коначном измирењу које нам дају непознати светогорац с једне стране и Марко Пећки и Данилов настављач са друге. Обзиром на важност проблема који се имао решавати чине се прихватљивијим казивања Марка Пећког и Даниловог настављача који међу учеснике са српске стране, осим старца Исаије, убрајају у том тренутку најјачег међу српским обласним господарима, кнеза Лазара Хребелјановића, али и српског патријарха Саву IV, сабор и властелу и Душанову удовицу – царицу монахињу Јелисавету.

О самим преговорима који су се потом водили у Цариграду између српског посланства које је предводио инок Исаија и цариградског патријарха Филотеја и грчког сабора не зна се много. Међутим, док непознати светогорац о овоме говори крајње уопштено у три реченице саопштавајући само толико да је раскол превазиђен, о чему такође штуро говори и Марко Пећки саопштавајући само да је дошло до уједињења Цркве, Данилов настављач пише о савету који је био учињен поводом ове ствари. Наиме, тешко је претпоставити да би се овај дугогодишњи неспоразум између две Цркве могао решити тако олако, у преговорима патријарха Филотеја и старца Исаије а без учешћа сабора Цариградске цркве.

Читав ток преговора вођених у Цариграду између Срба и Ромеја није познат, али Данилов настављач саопштава коначан резултат: *"Опроститише од пређашњег запрећења и одлучења цара и патријарха и све живе и умрле, и примише све архијереје и јереје у заједницу и саслужење"*. Међутим, како каже Данилов настављач, *"ради бољег извешћа"* у Србију су послата два јеромонаха, кир Матеј и кир Мојсеј, *"који дошавши у Призрен као од лица патријархова"* одслужише Литургију са *"светитељем"* и српским свештеницима.

И управо је чином саборног служења Литургије Византинаца и Срба на видљив начин обновљено и потврђено сједињење Византијске и Српске цркве, чиме је раскол дуг скоро три деценије био превазиђен.

Из свега реченог можемо закључити да су односи Византијске и Српске цркве у 14. веку били у великој мери условљени политичким збивањима тога времена, пре свега Душановим царским амбицијама које су реметиле идеално начело византијске владарске идеологије о једном цару у хришћанској васељени. Сами Византинци, држава али и Црква, нису благонаклоно гледали на Душаново царско крунисање а у српском цару су видели и виновника црквеног раскола између Византијске и Српске цркве. Раскол који је потрајао скоро три деценије, од 1350. до 1375. године, био је у многоме превазиђен захваљујући политичким потребама хришћанских држава суочених са турским продорима на Балкан. Међутим, видели смо да је у време раскола, у Византији као и у Србији дошло до ширења исихастичког монашког покрета који је својом духовном снагом на богословским темељима осмислио иницијативе за измирењем Цркава и који је

донекле успео да очува духовно јединство две Цркве упркос формалном расколу који је суочавајући се са реалним политичким потребама хришћанских држава тог времена био превазиђен.